

rzymskim w V wieku p.n.e. podziału obywateli na *assidui* i *proletarii* czy też nawiązywanie przez państwo rzymskie w sposób świadomy do kultowego charakteru obrzędu rzucania miedzi; w daleko większym stopniu do podobnej interpretacji skłaniają dane archeologiczne, które wydają się wskazywać na znaczne rozmiary importu do wczesnego Latium artykułów codziennego użytku⁹.

Wprowadzenie przez Gajusza i Pomponiusza pojęcia *sua res* w odróżnieniu od *familia* oraz terminu *pecunia*, nad którym to majątkiem pater familias miał prawo legowania i alienacji, świadczy o wzmożonym obrocie handlowym już w połowie V wieku p.n.e. Pociągało to za sobą konieczność wprowadzenia do wymiany towarowej ogólnie przyjętego w społeczeństwie miernika wartości¹⁰. Przy czym jeszcze Arystoteles zauważył, że pieniądź nie jest naturalnym dla towarów miernikiem ich wartości, ale jedynie dogodnym i ułatwiającym cyrkulację towarów środkiem ich wartościowania, ustalonym na mocy społecznego zwyczaju. Z drugiej strony podkreślając wyraźnie towarowy charakter pieniądza, zwrócił uwagę, że pieniądź jak i inne towary podlega podobnym wahaniom wartości, wykazuje jedynie tendencję do większej stałości¹¹. Jednakże brzmienie ustępu z prawa dwunastu tablic: *Si iniuria alteri faxsit, viginti quinque poenae sunt* nie musi dowodzić wprowadzenia we wczesnym Rzymie „kruszcowego pieniądza”¹², jak to by na pozór mogło wynikać z przekazu Festusa, gdyż proces wymiany nie nadaje towarowi w postaci pieniądza wartości, ale tylko szczególną jej formę¹³.

⁹ Liv. XXVI 11,9. Por. Plin. NH XXXIV 139: *ne ferro nisi in agri cultu uteretur populus Romanus*. Zob. również G. Wissowa, *Religion und Kultus der Römer*², München 1912, s. 285; L.E.W. Adams, *A Study in the Commerce of Latium from the Early Iron Age through the Sixth Century B.C.*, Bryn Mawr 1921; M.H. Crawford, *Early Roman Economy*, s. 201.

¹⁰ Z. Zmigryder-Konopka, *Studia nad historią ustroju rzymskiego*, I, Rozprawy Hist. Tow. Nauk. Warszawskiego XVII, Warszawa 1936, s. 65, przypis 62. Por. id., *Les relations politiques entre Rome et la Campanie*, Eos XXXII, 1929, s. 587 n. Na temat alienacji zob. R. Taubenschlag, *Prawo lokalne w Dygestach i Responsach C. Scaevoli*, Kraków 1920, s. 12 n.

¹¹ Eth. Nicom. V 8, 1133a 29–31; 1133b 21; VII 10, 1243a 7–8; Politica I 9 1257b 10–11. Por. Eth. Nicom. V 8, 1133b 13–14.

¹² P. Einzig, *op. cit.*, s. 321; J.A. Todd, *op. cit.*, s. 5, 9; E.M. Classen, *op. cit.*, s. 226 n. Por. J.S. Mill, *Principles of Political Economy*, London 1878, s. 8: „...money is the medium through which incomes of the different members of the community are distributed to them on the measure by which they estimate their possessions”. Zob. również A.P. Andrew, *What ought to be called Money*, Quarterly Journ. of Econ. XIII, 1899, s. 26 n.; R. Besnier, *op. cit.*, s. 405 n.; M.I. Michalevskij, *op. cit.*, s. 25. Podobnie ujmuje S. Bolin, *Tax money...*, s. 3: „...coins are ingots of precious metal of equal value, guaranteed by the state and belonging to a group every specimen of which is mutually interchangeable; their main function is to serve as a means of exchanging goods and conserving value”.

¹³ Lex duodec. tab. VIII 4; Festus 508 L: *viginti quinque asses*. Gellius XX 1,12 może stanowić w tym wypadku przykład dawniejszej redakcji. Niektóre przekazane fragmenty prawa dwunastu tablic mówią o *aes* na przykład *aeris confessi* (Gellius XX 1,43), choć spotykamy również użyte w innym znaczeniu jak długu w określeniu *aes alienum*, a także *legis actio sacramento* (Gaius IV 16), czyli sumy spornej. Ustawa testamentowa w ramach leg. XI L podana we fragmencie Ulpiana frg. 11 podaje: *Uti legessit super pecunia tutelave suae rei, ita ius esto*, wprowadzając pojęcie *sua res* oraz *pecunia*, choć